

HOE JONA DE VIS UIT KWAM

Jona 2:11 in de beeldende kunst

Klaas Spronk

Zoals alle goede literatuur spreekt het verhaal over Jona niet alleen tot de verbeelding, maar stimuleert het ook de verbeeldingskracht van de lezer. Dat is een belangrijke, zo niet onontbeerlijke kwaliteit voor een tekst die meer tot lering dan tot vermaak is overgeleverd. De tekst is bedoeld om aan te zetten tot nadenken over God, over de mens, over hun relatie en om aan te zetten tot inkeer of zelfs bekering. Daarom mag de lezer zelf niet buiten schot blijven. Zij of hij zal zich moeten kunnen herkennen in één of meer van de personen in het verhaal en haar of zijn leven moeten kunnen verbinden met dingen die zij doen of die hen overkomen. Daarbij speelt de genoemde verbeeldingskracht een grote rol. Wie zich een voorstelling maakt van wat in de woorden beschreven staat gebruikt als vanzelf elementen uit de eigen leefwereld en levenservaring. Ongemerkt of soms ook heel bewust kunnen zo het bijbelverhaal en het eigen levensverhaal met elkaar verweven raken. Goede hulp hierbij wordt verleend door beeldend kunstenaars. De eeuwen door hebben zij op hun manier de Bijbel uitgelegd. Wie zich met de exegese en toepassing van bijbelteksten bezig houdt doet zichzelf en de Bijbel tekort als zij of hij voorbijgaat aan hoe deze bijbelteksten de kunstenaars hebben geïnspireerd; al was het alleen al vanwege de groter dan gemiddelde gevoeligheid voor inspiratie die je bij artiesten mag verwachten. De eeuwen door was dit allang bekend en toegepast in de kerkelijke praktijk. In de moderne wetenschappelijke exegese begint het ook steeds meer door te dringen, getuige de toenemende aandacht voor de geschiedenis van de receptie van de bijbelteksten.¹

¹ De schrijver dezes heeft er samen met C. Houtman het nodige over geschreven. Zie o.a. hun boeken *Jefta's dochter: Tragiek van een vrouwenleven in theologie en kunst*, Zoetermeer 1999; *Ein Held des Glaubens? Rezeptionsgeschichtliche Studien zu den Simson-Erzählungen* (Contributions to Biblical Exegesis & Theology, 39), Leuven 2004. Zie ook K. Spronk, 'Samson as the Suffering Servant: Some Remarks on a Painting by Lovis Corinth', in: F. Postma e.a. (eds.), *The New Things: Eschatology in Old Testament Prophecy* (Fs H. Leene; ACEBT Sup, 3), Maastricht 2002, 219-224. Kenmerkend voor deze trend zijn ook de nieuwe series *De Bijbel:*

Jona figureert veelvuldig in vroege joodse, christelijke en islamitische afbeeldingen² en ook in latere, minder confessioneel gebonden kunstuitingen.³ In deze bijdrage zal vooral aandacht besteed worden aan het in Jona 2:11 beschreven moment dat de vis Jona uitspuwt op het droge. De lezer wordt niet geïnformeerd over de toestand waarin Jona op dat moment verkeert: hoe ziet hij er uit? in wat voor gemoedstoestand verkeert hij? Op verschillende wijzen wordt deze open plek in het verhaal door kunstenaars ingevuld. Daarbij geven zij ook hun visie op het uiterlijk en de aard van de vis. Een en ander laat zich vrij eenvoudig rubriceren, maar de uitleg van de tekst wordt er niet makkelijker door. De beelden roepen uiteenlopende reacties op en maken aanschouwelijk dat de tekst op meer dan één manier gelezen kan worden. Zo helpt deze benadering van de tekst enerzijds de lezer bij de toe-eigening van het verhaal en behoudt zij de uitlegger anderzijds voor het gevaar van een al te eenzijdige uitleg of – anders gezegd – voor de illusie dat er maar één goede verklaring is van dit bijbelboek.⁴

DE SLOME VIS VAN BRUEGHEL

Als startpunt voor het onderzoek naar de manier waarop het boek Jona wordt verbeeld kiezen we de website ‘De bijbel in de Nederlandse cultuur’.⁵ Daar

teksten en thema's in beeld (deel 1: M. Barnard, B.J. Lietaert Peerbolte [eds.], *Openbaringen en visioenen: Betekenis en invloed van het boek Openbaring*, Zoetermeer 2003) en de Blackwell Bible Commentaries; volgens het voorwoord van de uitgever ‘devoted primarily to the reception history of the Bible’ (eerst verschenen deel: D.M. Gunn, *Judges*, Oxford 2005).

² Een goed overzicht biedt U. Steffen, *Die Jona-Geschichte. Ihre Auslegung und Darstellung im Judentum, Christentum und Islam*, Neukirchen-Vluyn 1994.

³ Zie de overzichten in o.a. S. Liptzin, *Biblical Themes in World Literature*, Hoboken 1985, 236-249; L. Goosen, *Van Abraham tot Zacharia. Thema's uit het Oude Testament in religie, beeldende kunst, literatuur, muziek en theater*, Nijmegen 1990, 130-134; J. Goedegebuure, *De Schrift herschreven. De bijbel in de moderne literatuur*, Amsterdam 1993, 75-84 (een bespreking van de roman *De beproeving* van D. Meijssing); G.J.M. Bartelink, *De Bijbel in klank*, Nijmegen 2001, 102-103 (aan zijn opsomming kan nu de opera *Jona, de neezegger* uit 2003 van W. Breuker en K. Deurloo worden toegevoegd; zie <http://www.voneinzig.nl/JONA>).

⁴ Zie voor deze opvatting ook Y. Sherwood, *A Biblical Text and its Afterlife: The Survival of Jonah in Western Culture*, Cambridge 2000. In haar betoog speelt de receptiegeschiedenis ook een grote rol.

⁵ www.bijbelencultuur.nl. Een beperking is vanzelfsprekend dat de verwijzingen binnen onze taalgrens blijven. Zie ook mijn bespreking van deze website in *Theologisch Debat* 1-2 (2004), 54-57.

wordt bij Jona 2:11 onder andere een schilderij van Jan Breughel uit ca. 1600 afgebeeld. In een begeleidend commentaar wordt de toeschouwer erop gewezen dat de vis er ‘bijna braaf’ uitziet; dit in tegenstelling tot het vervaarlijke zeemonster in veel andere afbeeldingen. Verder valt op dat de profeet in een stralend rood gewaad kalm naar buiten stapt, de handen devoot gevouwen. Ook dat ziet men wel eens anders.

Let men op de vis, dan is de weergave door Breughel inderdaad uitzonderlijk. Tijdgenoten, zoals Carracci, Pippi, Van Heemskerck, Wierix en Lastman⁶ schilderden een veel dreigender vis en een evenredig meer ontstelde profeet. Dat geldt ook in de meeste afbeeldingen uit later tijd, zoals die van Gustave Doré⁷ en Jacob Steinhart, die in zijn boekillustraties bij Jona (1953) de profeet tekende (net als Pippi) nog half in de bek van de vis en met de handen klauwend in de steile oever.⁸ Heel expressief is ook de ets van Salvador Dali (1975) van de profeet die (net als bij Lastman en in een initiaal uit het middeleeuwse Luikse boek der Psalmen⁹) ontzet wegrent uit de bek van een verschrikkelijk monster.¹⁰ Ook bij afbeeldingen waarbij Jona in deze situatie rustig en vroom oogt, bijvoorbeeld in de nog nader te bespreken iconen en in afbeeldingen in Armenbijbels, is de vis doorgaans dreigender dan bij Breughel. Eén van de weinige wat de vis betreft vergelijkbare weergaven is de afbeelding op de omslag van het in 1966 uitgegeven boekje *De luie profeet en de redding van de wereld*, een vertaling van het boek Jona voor jongeren.¹¹ De vis staat/zit rechtop, steunend op zijn lange staart, hij heeft zijn tandenloze bek wijd open. Op zijn buik ziet men twee kleine vinnen, die een beetje op kleine pootjes lijken. De vis laat ze deemoedig naar beneden hangen. Zo lijkt hij op een hondje dat opzit voor zijn baasje. Het passieve van de houding wordt nog onderstreept door het feit dat de vis Jona niet uitspuwt. De profeet moet zelf naar buiten klimmen; ook dat komt overeen met Breughels visie op het gebeuren. Een verschil daarentegen is dat de ‘luie profeet’ naakt is.

⁶ Zie de afbeeldingen bij Sherwood, *A Biblical Text*, na p. 148. Een afbeelding naar het voorbeeld van Wierix is ook te vinden op de website ‘De bijbel in de Nederlandse cultuur’. Veel afbeeldingen zijn verder te vinden via internet; bijv. via www.textweek.com/art/jonah.htm.

⁷ Zie de afbeelding op de omslag van dit nummer.

⁸ De afbeelding is te vinden op www.hittlemangallery.com/artists_steinhardt.html.

⁹ Zie ‘De bijbel in de Nederlandse cultuur’, afbeelding bij Jona 2:3.

¹⁰ Zie www.artrustdiv.com/dali/heritage.shtml.

¹¹ De afbeelding is ook te vinden in: A.W.G. Jaakke, E.W. Tuinstra (eds.), *Om een verstaanbare bijbel: Nederlandse vertalingen na de Statenbijbel*, Haarlem 1990, 268.

Het gevolg van deze weergave van de vis lijkt is dat hij meer naar de achtergrond verdwijnt. Op het schilderij van Breughel kan men dat ook afleiden uit het feit dat de vis anders dan gebruikelijk slechts een klein deel van het beeldvlak vult. Het schilderij is in dit opzicht een tegenhanger van alle geleerde woorden die in de loop der eeuwen gewijd zijn aan de aard en het optreden van de vis. Zo dreigde het door God gebruikte middel meer aandacht te krijgen dan het door Hem gestelde doel.

Let men op Jona, dan valt bij de genoemde afbeeldingen behalve het verschil in emotie ook het verschil in kledij op. Deze elementen zullen nu nader onder loep genomen worden.

DE BIDDENDE PROFEET

In de vroeg-christelijke kunst is het verhaal van Jona één van de meest afgebeelde bijbelse voorstellingen.¹² Opmerkelijk is dat het meest voorkomende tafereel dat van de profeet zittende onder de boom is. Dat heeft te maken met het feit dat het hier vaak om afbeeldingen op de graven in de catacomben gaat. Men zag iets paradijselijks in de profeet rustend nadat hij Gods opdracht vervuld heeft onder de door God gegeven wonderboom. Doorgaans wordt deze scène voorafgegaan door afbeeldingen van hoe Jona uit het schip in de bek van de vis wordt geworpen en hoe hij weer door de vis wordt uitgespuwd. In alle scènes is hij doorgaans afgebeeld als een naakte jongeman en heeft hij de houding van iemand die in gebed is. Jona en hetgeen er met hem gebeurt zijn hier symbool voor de hoop op een zalig leven na de dood. Men geeft ermee aan dat de dood niet het einde maar een doorgang is.

Een vergelijkbare combinatie van scènes is te vinden in de zogeheten Armenbijbels (*biblia pauperum*).¹³ We zijn dan wel een millennium later. De oorsprong van deze boeken, die pas in de achttiende eeuw hun misleidende maar nu gebruikelijke naam kregen, is niet meer te traceren. Wel is duidelijk dat ze in de vijftiende eeuw wijd verbreid waren. Middels afbeeldingen en

¹² Zie hierover Steffen, *Die Jona-Geschichte*, 57-75; T.M. Bolin, *Freedom Beyond Forgiveness: The Book of Jonah Re-Examined* (JSOT.S, 236), Sheffield 1997, 20-22. Een uitgebreid overzicht van de afbeeldingen is te vinden in het artikel van H. Leclercq in: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, Paris 1907-1953, deel VII/II, 2572-2631.

¹³ Zie A. Henry, *Biblia Pauperum: A Facsimile and Edition*, Aldershot 1987; C. Wetzel, H. Drechsler, *Biblia Pauperum. Armenbibel: Die Bilderhandschrift des Codex Palatinus latinus 871 im Besitz der Bibliotheca Apostolica Vaticana*, Stuttgart 1995.

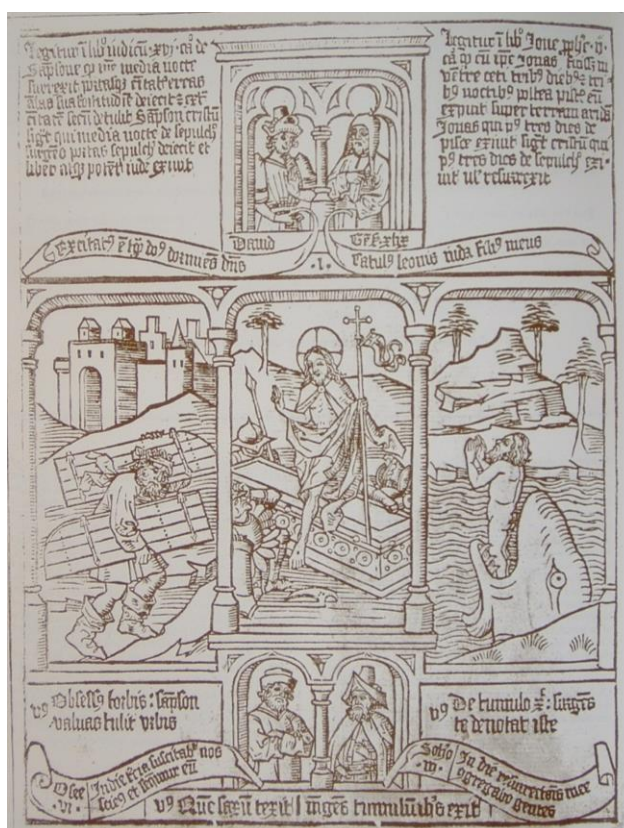
begeleidende teksten wordt in deze boeken verband gelegd tussen gebeurtenissen uit het leven van Jezus en verhalen uit het Oude Testament. Jona figureert bij Jezus' begrafenis en opstanding. In de zogeheten 'Schreiber editie' is op het blad 'g' (zie afb. 1) in het midden afgebeeld hoe Jezus door zijn volgelingen in een sarcofaag(!) wordt gelegd. Aan de rechterzijde te zien hoe Jona overboord wordt gezet. De vis wacht het met geopende bek af. Links zien we hoe Jozef door zijn broers in een put wordt gegooid. De begeleidende tekst aan de rechterzijde luidt (vertaald vanuit het Latijn):

Volgens Jona 2 kwam er op zee, nadat Jona zich had ingescheept voor een reis naar de stad Tarsis, een grote storm op. Toen de mensen in het schip het lot wierpen, viel het lot op Jona. Ze grepen hem en wierpen hem in zee. Onmiddellijk slokte een grote vis hem op en hij was drie dagen en drie nachten in diens buik. Jona verwijst naar Christus, die drie dagen en drie nachten in de buik van de aarde was.

afbeelding 1

Onder de afbeelding van Jona staat: 'Jona is opgeslokt doch ongedeerd'. De relatie tussen Jezus en Jona wordt in de tekening onderstreept doordat ze ook uiterlijk veel op elkaar lijken. Ze hebben beiden lange haren en een baard. Verder valt op dat de profeet naakt is en ondanks zijn benarde positie de houding van een bidder heeft. Precies diezelfde houding heeft hij in de afbeelding op blad 'i' (zie afb. 2), waar het uitspuwen door de vis verbonden is met Jezus' opstanding uit de dood en ook met (links) Simson die de poorten van Gaza heeft weggehaald, net zoals Jezus de poorten van het dodenrijk. Nog half in de vis staat de naakte profeet biddend met het hoofd naar boven. Hij lijkt nauwelijks te zijn aangedaan door het gebeurde.

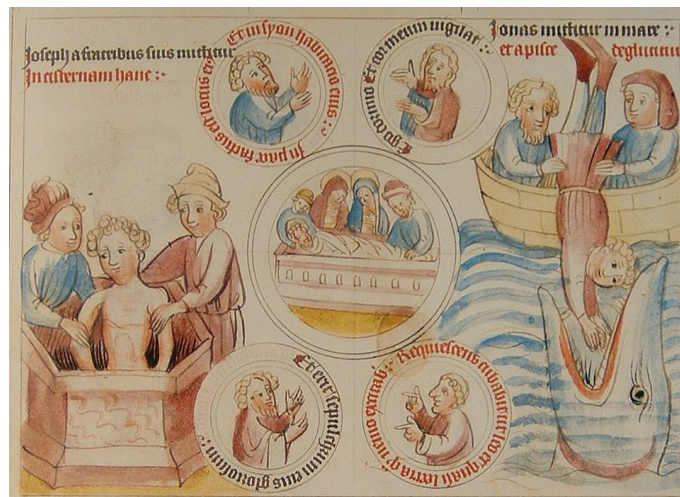
afbeelding 2

Het verschil met de vergelijkbare eerder genoemde werken van Pippi en Steinhardt is wat dit betreft enorm. De begeleidende tekst luidt:

Volgens het boek van de profeet Jona 2:11 spuwde de vis, nadat Jona drie dagen en drie nachten in de buiken van het zeebeest was geweest, hem op het droge.

Jona, die na drie dagen uit de vis kwam, verwijst naar Christus, die na drie dagen het graf verliet, dat wil zeggen dat hij opstond uit de dood.

Onder de afbeelding staat: ‘Deze man duidt op u, o Christus, opstaand uit het graf.’ Dezelfde combinatie van bijbelse taferelen en verklarende teksten is te vinden in een vijftiende-eeuwse Duitse versie.¹⁴ Er is echter een opmerkelijk verschil waarneembaar wat betreft de kledij van de profeet: volledig gekleed verdwijnt hij in de bek van de vis, geheel naakt komt hij er weer uit tevoorschijn (zie afb. 3 en 4).

afbeelding 3

In andere versies is Jona zelfs zijn haren verloren, als een pasgeborene.¹⁵ Het laat zien dat wat er gebeurd is met Jona opgevat kan worden als een wedergeboorte. Hij heeft het oude leven achter zich gelaten en begint opnieuw. Zo is het verhaal van Jona ook vaak verbonden met de doop.¹⁶ Daarvan is Gezang 337 een welsprekend voorbeeld.

Ook op iconen is Jona de eeuwen door biddend afgebeeld. Volgens de aanwijzingen voor de schilders, zoals in het handboek van de berg Athos,¹⁷ geldt voor de scène uit Jona 2:11 dat de profeet afgebeeld moet worden als een kalende grijsaard die uit de bek van de vis komt met in zijn hand een blad waarop het gebed uit Jona 2:3 te lezen is: ‘Ik heb in mijn nood tot de

¹⁴ Codex Palatinus latinus 871; zie Wetzel, *Biblia Pauperum*.

¹⁵ Zie Steffen, *Die Jona-Geschichte*, 97; L. Wierenga, *Jona, een psychodrama. Een literaire studie van het Jona-verhaal*, Kampen 1999, 235-239.

¹⁶ Zie Steffen, *Die Jona-Geschichte*, 102-103.

¹⁷ Zie Steffen, *Die Jona-Geschichte*, 90-91.

afbeelding 4

Heer geroepen'. Soms is de tekst uitgebreid met: 'en Hij antwoordde mij'. De gebedshouding is hier dus vervangen door woorden van het gebed. Een variant hierop is te vinden in een miniatuur uit de zestiende eeuw.¹⁸ Daarop is te zien hoe Jona voet zet op het droge met in zijn hand een lang en smal papier met daarop de woorden die hij zal richten tot de op de achtergrond al zichtbare bewoners van Nineve: 'Nog veertig dagen en Nineve zal omgekeerd worden.'

DE PROFEET VINDT HOUVAST

In het Peterborough Psalter, een fraai geïllustreerd handschrift uit het begin van de veertiende eeuw, is net als in de Armenbijbel de scène van Jona die uit de vis komt gekoppeld aan de opstanding van Christus (zie afb. 5).¹⁹ Er is wel een andere combinatie gemaakt. Links naast Jona zien we de begrafenis van Jezus. Daaronder is de opstanding afgebeeld samen met Daniël op het moment dat hij de leeuwenkuil uitklimt. Rechtsonder zien we hoe Jezus de doden uit het dodenrijk bevrijdt. Opvallend is dat het dodenrijk is weergegeven als een monster dat zijn muil wijd heeft geopend. Dat onderstreept de parallel met de daarboven afgebeelde vis uit het verhaal van Jona.

Aan de scène met Jona is een bijzonder element toegevoegd: Jona grijpt zich vast aan een boom op de oever. Dit wordt wel verbonden met het in mythen en sagen vaker voorkomende motief van de boom die redding biedt boven de gapende afgrond, bijvoorbeeld in Homerus' Odysee. Aan het slot van boek 12 wordt verteld hoe Odysseus zich bij een zware storm in de

¹⁸ Afgebeeld bij zie Wetzel, *Biblia Pauperum*, 6.

¹⁹ Zie Henry, *Biblia Pauperum*, 15-16.

wateren tussen de Scylla en Charibdis het vege lijf weet te redden door zich vast te klampen aan een overstekende vijgenboom ‘als een vleermuis aan de balk van een schuur’.²⁰ Het ligt echter ook en misschien nog wel meer voor de hand om hier vooral te denken aan een verwijzing naar de boom des levens uit Genesis 2:9. Hiermee wordt dan aangegeven dat de redding van Jona symbool staat voor het geloof dat er een terugkeer mogelijk is naar het paradijs, omdat de dood wordt overwonnen. Vergelijkt men deze weergave van hoe Jona de vis uitkwam met andere afbeeldingen, dan valt met name het contrast op met het eerder beschreven zestiende-eeuwse schilderij van Pieter Lastman en ook met de ets van Jacob Steinhart uit de vorige eeuw. Daar ziet men Jona wild om zich heen grijpen en klauwen naar het houvast dat hij volgens de kunstenaar van het Peterborough Psalter zo goed vond.

afbeelding 5

JONA IN DE HAVEN VAN HAIFA – CONCLUSIES

In het laatste hier te bespreken kunstwerk komen op verrassende wijze een aantal van de hierboven besproken lijnen samen. Het gaat om een schilderij van de Russisch-Joodse schilder Eugene Abeshaus uit 1979, getiteld ‘Jona in de haven van Haifa’.²¹ De vis lijkt hier op een ferry afgemeerd aan de kade.

²⁰ Zie Steffen, *Die Jona-Geschichte*, 98-99, die ook verwijst naar parallellen in Indische en Polynesische teksten.

²¹ Zie www.jewishmuseum.net/Permanent/images/93-15.jpg. Het is ook afgebeeld in Sherwood, *A Biblical Text*, zowel op het omslag als na p. 148 (fig. 7). Zij bespreekt het op pp. 133-134.

Hij ziet er nog wel uit als een soort walvis, maar in plaats van omhoog spuitend water komt er nu een rookpluim uit het gat achter zijn kop. De bek staat wijd open als de deuren van het laadruim van een schip. Er ligt een treeplank vanuit de bek van de vis naar de kade. Daarop staat Jona. Hij ziet eruit als een Joodse emigrant uit de tijd van en na de Tweede Wereldoorlog. Hij draagt twee koffers bijeengehouden door een stuk touw. Met een vermoeide blik in zijn ogen staat hij stil op het uiteinde van de treeplank. Hij lijkt te aarzelen of hij aan wal zal stappen.

Vergeleken met alle andere verbeeldingen van Jona 2:11 valt dit schilderij heel erg uit de toon. Toch zijn er allerlei lijnen te trekken. Net als bij Breughel heeft de vis heeft hier niets dreigends. Hij doet denken aan de passagiersschepen uit de tijd na de Tweede Wereldoorlog die grote groepen Joden naar Palestina brachten. Wat betreft Jona valt na de voorafgaande bespiegelingen vooral op hoe hij daar staat, bepakt en bezakt. Zo is hij ook aan boord gegaan en hij blijft het met zich meedragen: zijn identiteit, zijn koffers vol zware gedachten en herinneringen. Hij is niet herboren, zoals de naakte profeet in een aantal oudere afbeeldingen. Hij kan zich niet optrekken aan een levensboom zoals de Jona van het Peterborough Psalter. Daarvoor zit hij blijkens de koffers die hij mee sjouwt ook te zeer vast aan het verleden.

Zo kan men het schilderij van Abeshaus – waarschijnlijk zonder dat de kunstenaar zich daar zelf van bewust was – verbinden met zijn vele voorgangers. Het geheel overziend blijkt dat een aantal thema's voortdurend terugkeert en die thema's niet aan een bepaalde tijd verbonden zijn. Als men al een grote lijn wil trekken, dan zou men kunnen stellen dat in de eerste eeuwen van onze jaartelling het verhaal van Jona vooral werd gezien als symbool voor de hoop op een zalig leven na de dood. In de middeleeuwen werden de lotgevallen van Jona in de eerste plaats gezien als voorafschaduw van sterven en opstanding van Jezus Christus. Later kreeg men meer oog voor het verhaal van Jona als afspiegeling van de crisismomenten in het mensenleven. Hoe dan ook, het moge duidelijk geworden zijn dat de beeldende kunst de kijker, die tegelijkertijd ook lezer is van het boek Jona, sterk bij het verhaal van de profeet betreft en haar of hem bewaart voor een oppervlakkige, eenzijdige uitleg.